

Małgorzata Zawita

Religia i śmierć

Trajektoria umierania i jej religijne elementy
na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce

Religia i śmierć

Małgorzata Zawita

Religia i śmierć

Trajektoria umierania i jej religijne elementy
na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce

»NOMOS«

© by Małgorzata Zawila & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Recenzje: prof. Józef Baniak
dr hab. Andrzej Szyjewski

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Redakcja wydawnicza: Jadwiga Nagły
Redakcja techniczna: Dariusz Piskulak
II korekta: Barbara Florczyk
Projekt okładki: Roksana Gołębiowska

ISBN 978-83-60490-63-1

KRAKÓW 2008

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u
tel./fax (12) 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl
www.nomos.pl

*Pamięci Babci Marysi,
której śmierć była dla mnie
źródłem inspiracji do podjęcia tematu*

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	11

Rozdział I

Śmierć i umieranie w literaturze przedmiotu	15
1.1. Medyczna definicja śmierci i jej ewolucja	15
1.2. Śmierć somatyczna – śmierć komórkowa	20
1.3. Śmierć a umieranie	22
1.4. Śmierć w perspektywie antropotanologii	24
1.5. Rozumienie śmierci w naukach społecznych	26
1.5.1. Śmierć i umieranie w psychologii	27
1.5.2. Socjologiczne ujęcie kwestii śmierci i umierania	36

Rozdział II

Śmierć i umieranie w przestrzeni społecznej	41
2.1. Spór o obecność śmierci	41
2.1.1. Śmierć oswojona – śmierć odwrócona	42
2.1.2. Śmierć współczesna	45
2.1.3. Śmierć bezpośrednia – śmierć zapośredniczona	48
2.2. Śmierć i umieranie w mediach	50
2.2.1. Śmierć w telewizji	51
2.2.2. Śmierć realna – śmierć „medialna”	54
2.3. Instytucjonalizacja śmierci i umierania	58
2.3.1. Szpital jako miejsce umierania	59
2.3.2. Umieranie w hospicjum	63

Rozdział III

Współczesne procesy przemian religijnych a śmierć i umieranie	67
3.1. Sekularyzacja śmierci i umierania	68
3.1.1. Źródła i rozumienie sekularyzacji	68
3.1.2. Sekularyzacja – desekularyzacja rytuałów śmierci i umierania	70
3.1.3. Medykalizacja – demedykalizacja śmierci i umierania	73

3.2. Procesy prywatyzacji, deprywatyzacji religii – wierzenia i rytuały eschatologiczne, moralność.	80

Rozdział IV

Przedmiot, konstrukcja i metoda badań 85

4.1. Problem, pytania badawcze i badana grupa.	85
4.2. Konstrukcja narzędzia badawczego.	92
4.3. Użycie materiałów wizualnych w wywiadzie.	93
4.4. Metoda badań oraz analizy materiału empirycznego.	99

Rozdział V

Koncepcje dobrej śmierci i umierania w środowisku

hospicyjnym.....103

5.1. Śmierć i umieranie.	105
5.1.1. Śmierć jako zagadka.	105
5.1.2. Śmierć jako przejście.	106
5.1.3. Śmierć jako wola boska.	108
5.1.4. Egzystencja pośmiertna.	108
5.1.5. Śmierć jako strata.	110
5.2. Rodzina i bliscy.	111
5.2.1. Wsparcie psychiczne.	111
5.2.2. Kontakt fizyczny.	112
5.2.3. Towarzystwo.	113
5.2.4. Pomoc finansowa.	114
5.3. Medycyna.	115
5.3.1. Personel.	116
5.3.2. Pacjent.	116
5.4. Religia.	118
5.4.1. Modlitwa.	119
5.4.2. Pogrzeb.	120
5.4.3. Inne rytuały.	121
5.4.4. Bóg.	122
5.4.5. Wiara.	124
5.4.6. Wierny.	124
5.4.7. Kościół.	125
5.4.8. Ksiądz.	126
5.4.9. Akcesoria religijne.	126
5.4.10. Biblia jako szczególne akcesorium.	127
5.5. Ideał dobrej śmierci i umierania.	129

Rozdział VI

Trajektoria umierania – dynamiczne ujęcie umierania 137

- 6.1. Trajektoria – rozumienie i zastosowanie pojęcia w badaniach socjologicznych 137
- 6.2. Trajektoria umierania – zastosowanie terminu w analizie materiału empirycznego. 141
  - 6.2.1. Trajektoria umierania – cechy 141
  - 6.2.2. Trajektoria umierania – przebieg. 145

Rozdział VII

Proces radzenia sobie z umieraniem 151

- 7.1. Koncepcja radzenia sobie – definicje i badania. 151
- 7.2. Proces radzenia sobie z umieraniem 153
  - 7.2.1. Medycyna w procesie radzenia sobie z umieraniem 155
  - 7.2.2. Religia w procesie radzenia sobie z umieraniem. 157
  - 7.2.3. Rodzina w procesie radzenia sobie z umieraniem. 160
  - 7.2.4. Przebieg procesu radzenia sobie z umieraniem. 161

Rozdział VIII

Śmierć i umieranie w trzech perspektywach: umierającego, rodziny i personelu hospicjum 163

- 8.1. Perspektywy śmierci i umierania. 163
  - 8.1.1. Śmierć w perspektywie osoby pierwszej – tajemnica śmierci własnej 164
  - 8.1.2. Rola umierającego 165
    - 8.1.2.1. Samotność umierania 166
  - 8.1.3. Śmierć i umieranie w perspektywie osoby drugiej – strata . .168
  - 8.1.4. Śmierć i umieranie w perspektywie personelu – medykalizacja 169
  - 8.1.5. Stygmatyzacja umierających 171
- 8.2. Obszary przenikania się perspektyw śmierci i umierania 173
  - 8.2.1. Przenikanie się ról pacjenta, opiekuna i personelu 174
  - 8.2.2. Wzajemna troska 176

Zakończenie 179

Aneks (ankieta z życiem fotogramów) 181

Bibliografia 185

Indeks rzeczowo-osobowy 195

Summary 199

WPROWADZENIE

Niniejsza książka poświęcona jest zagadnieniom, które u większości rozmówców pytających o moje zainteresowania naukowe, wywołują równie często zaskoczenie jak i zainteresowanie. Jak to? – pytają z szeroko ze zdziwienia otwartymi oczami – młoda, uśmiechnięta osoba zajmuje się tak smutnym i przygnębiającym tematem? Tymi słowami wywołują u mnie zawsze jeszcze szerszy uśmiech. Pytanie to, stawiane mi wielokrotnie, dziwiło mnie bardziej niż moich rozmówców interesujące mnie zagadnienia. Dlaczego nie? – pytałam sama siebie. Teraz – po kilku latach studiowania społecznych postaw wobec śmierci i umierania – już mnie takie pytanie nie dziwi. Zaskoczenie, jakie wywołuje zajmowanie się tematem śmierci, można uzasadnić kulturowo i społecznie przyjętym sposobem widzenia śmiertelności. Śmierć, umieranie i wszystko, co jest związane z tymi zagadnieniami przynależy w naszej kulturze do przestrzeni smutku i żalu, kojarzone jest ze stratą i bólem. Przestrzeń śmierci, jeżeli w ogóle, w naszym społeczeństwie jest otwarta jedynie dla wybrańców – ludzi starych, terminalnie chorych – a u nich też często budzi trwogę i powagę. Nie ma tu miejsca (z nielicznymi wyjątkami) na optymizm i ciepły uśmiech. Najczęściej obecne są płacz, wyścig techniki z czasem i naturą a potem tęsknota. Ucieczka przed nieuniknionym.

W książce tej, jednym z dwóch głównych a zarazem najogólniejszych poruszanych zagadnień są ludzkie sposoby rozumienia śmierci i umierania. To, w jaki sposób pojmujemy śmierć, decyduje, jak się wobec niej zachowujemy i co czujemy myśląc o niej i w jakiś sposób jej „doświadczając”. Dociekam również tego, co pomaga ludziom w radzeniu sobie z problemem śmierci i umierania. Próbuję odpowiedzieć na pytanie o to, jakie miejsce zajmuje religia w kształtowaniu obrazu śmierci i umierania. Jakie jeszcze inne zjawiska, instytucje społeczne, poza religią, odgrywają rolę w sposobie postrzegania i radzenia sobie ze śmiercią.

Do analizy powyższych zagadnień została obrana specyficzna grupa osób – środowisko hospicyjne: pacjenci hospicjów, osoby terminalnie cho-

re, umierające, rodziny pacjentów aktualnych lub byłych oraz ich bliscy, a także personel hospicyjny. Powodem takiego wyboru była wyjątkowa bliskość śmierci i umierania, jakiej te osoby doświadczyły, bliskość nie dana innym. Śmierć i umieranie dla tej grupy nie są abstrakcyjnymi zjawiskami, zbiorami liter czy obrazami telewizyjnymi, ale aktualnym, codziennym doświadczeniem. Celem więc było poznanie obrazu śmierci i umierania nie jako potencjalnej, nieokreślonej przyszłości ale jako aktualnej rzeczywistości lub bliskiej przyszłości, najbardziej jak to tylko możliwe dotyczącej człowieka.

Książka została podzielona na dwie części: pierwsza jest teoretycznym wprowadzeniem w tematykę poruszaną przez tanatologię oraz socjologię śmierci i umierania, druga część jest natomiast empiryczną eksploracją tytułowego problemu. W rozdziale pierwszym próbuję zaprezentować definicje śmierci i umierania, które zostały zbudowane w ramach różnych dyscyplin naukowych począwszy od medycyny, antropologii, poprzez psychologię, kończąc na socjologii. Rozumienie śmierci w każdej z tych dziedzin ma swoją specyfikę i każda przyczynia się do budowania nauki o śmierci i umieraniu. Próbuję tu również nakreślić aktualny stan wiedzy tanatologicznej, przedstawić podstawowe kwestie, którymi zajmują się naukowcy skupiający swe zainteresowania wokół śmierci i umierania.

Rozdział drugi poświęcony został socjologicznym zagadnieniom związanym z obecnymi w społeczeństwie obrazami śmierci i umierania. Scharakteryzowane zostały zmiany kulturowe dotyczące miejsca i charakteru śmierci i umierania w przestrzeni społecznej, obraz śmierci w mediach oraz prywatyzacja i instytucjonalizacja śmierci i umierania. Dokonana została też analiza charakteru śmierci w szpitalu i hospicjum. Za pomocą analizy tych zjawisk oraz charakteru obecności śmierci w określonych sferach życia społecznego, próbowałam określić sposoby traktowania i rozumienia śmierci przez współczesne społeczeństwo.

Rozdział trzeci traktuje o śmierci i umieraniu w kontekście przemian religijności, dokonujących się we współczesnej kulturze. Analiza dotyczy zjawisk takich jak sekularyzacja, desekularyzacja, prywatyzacja oraz deprywatyzacja religii, ze szczególnym uwzględnieniem tych sfer religii, które bezpośrednio dotyczą śmierci i umierania; wierzeń i rytuałów eschatologicznych, a także sfery moralności. W rozdziale tym w większej mierze niż w poprzednich posługuję się, dla egzemplifikacji pewnych zjawisk o charakterze społecznym, wynikami różnych badań, szczególnie socjologicznych.

Rozdział czwarty jest pierwszym rozdziałem części empirycznej i traktuje o kwestiach metodologicznych, dotyczących zwłaszcza projektu badaw-

czego. Zaprezentowany tu został problem badawczy, techniki i narzędzia stosowane w badaniach oraz metoda analizy materiału empirycznego.

Rozdział piąty jest prezentacją podstawowych wyników analizy, przedstawione w nim zostały koncepcje śmierci i umierania obecne w badanym środowisku hospicyjnym. Należy przyznać, że rozdział ten ma charakter bardziej opisowy niż analityczny i ma na celu charakterystykę sposobów myślenia osób umierających, ich bliskich oraz personelu hospicyjnego o śmierci i umieraniu. Na podstawie treści wypowiedzi osób badanych skonstruowano model dobrego umierania, prezentowany przez środowisko hospicyjne.

W rozdziale szóstym skupiam się na przedstawieniu śmierci, a właściwie umierania jako procesu, aplikując koncepcję trajektorii umierania zbudowaną przez Barneya Glasera i Anselma Straussa. Charakterystyka trajektorii umierania opiera się tutaj głównie na materiale empirycznym, pozyskanym drogą wywiadów.

Rozdział siódmy przedstawia autorską koncepcję procesu radzenia sobie w trajektorii umierania, opartą w całości na wynikach badań. Analizie poddana została tu rola trzech głównych czynników radzenia sobie, używanych w sytuacji umierania: rodziny, medycyny i religii. Na podstawie analizy materiału empirycznego skonstruowany został procesualny model użycia tych czynników.

Z kolei rozdział ósmy, ostatni, poświęcony został analizie trzech różnych perspektyw wobec śmierci i umierania: osoby umierającej, jej bliskich oraz personelu medycznego, z uwzględnieniem ich specyfiki, cech wspólnych oraz charakteru wzajemnych relacji.

Niniejsza książka jest wynikiem wysiłków, nie tylko samej autorki, ale również owocem pracy wielu osób zaangażowanych w proces badawczy – za co im wszystkim serdecznie dziękuję. Książka ta nie powstałaby bez kluczowego udziału respondentów, którzy zgodzili się podjąć w rozmowie ze mną tak intymny i delikatny problem. Ich trudne doświadczenia posłużyły jako baza empiryczna niniejszej pracy, bez której w żaden sposób powstanie książki o takim charakterze nie byłoby możliwe – dziękuję. Wierzę, że nasza rozmowa części moich rozmówców w jakiś sposób pomogła, niestety wielu z nich już nie żyje – niech ich słowa pozostaną ich testamentem, spuścizną, tym, co pozostaje po nich w naszej pamięci. Jestem niezmiernie wdzięczna także rodzinom i bliskim pacjentów, osób umierających lub zmarłych, za to, że w ciężkich chwilach żałoby dzielili się ze mną swym doświadczeniem. Dziękuję również personelowi hospicyjnemu za udzielenie wywiadów, pomoc organizacyjną oraz codzienną ciężką pracę przy pacjentach.

Słowa wdzięczności należą się również profesor Irenie Borowik, bez której wsparcia i pomocy na każdym etapie realizacji projektu badawczego niniejsza książka zapewne nie zostałaby zrealizowana. Za interesujące, pełne źródeł inspiracji dyskusje pragnę podziękować moim koleżankom i kolegom z seminarium z zakresu socjologii religii prowadzonego pod kierunkiem prof. dr hab. Ireny Borowik, w Instytucie Religioznawstwa UJ. Za cenne uwagi dziękuję także recenzentom książki prof. dr hab. Józefowi Baniakowi i dr. hab. Andrzejowi Szyjewskiemu. Z kolei rodzicom pragnę gorąco podziękować za wsparcie, wyrozumiałość oraz za nieocenioną pomoc i bliskość towarzyszące mi z ich strony przez całe moje życie.